

6

Należności przeterminowane i ich odpisy jako rachunkowy wyraz powstałej odpowiedzialności kontraktowej

Agnieszka Wikarczyk

Uczelnia Techniczno-Handlowa im. Heleny Chodkowskiej w Warszawie
e-mail: agnieszka.wikarczyk@uth.edu.pl
ORCID: 0000-0002-1019-3098

Cytuj jako: Wikarczyk, A. (2023). Należności przeterminowane i ich odpisy jako rachunkowy wyraz powstałej odpowiedzialności kontraktowej. W: K. Marak (red.), *Problematyka odpowiedzialności za niewykonanie lub nienależyte wykonanie zobowiązania gospodarczego. Zagadnienia prywatno-publicznoprawne* (s. 86-101). Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu.

6.1. Wprowadzenie

W obrocie gospodarczym, oprócz dokumentowania transakcji z użyciem faktur, korzysta się np. z dodatkowych umów regulujących wzajemne zobowiązania stron na gruncie cywilnoprawnym. Kontrakty takie zawierane są po to, aby ich dotrzymywać. Jednak, jak pokazuje praktyka, bywa z tym różnie.

Zgodnie z Kodeksem cywilnym „(...) odpowiedzialnością kontraktową jest odpowiedzialność z tytułu niewykonania lub nienależytego wykonania zobowiązania, spowodowana okolicznościami obciążającymi dłużnika (...). Odnosi się do każdego, choćby najdrobniejszego, naruszenia zobowiązania, niezależnie od tego, na czym owo naruszenie polega. Każda więc rozbieżność pomiędzy prawidłowym spełnieniem świadczenia a rzeczywistym zachowaniem się dłużnika rodzi odpowiedzialność kontraktową (...)” (Chrostowska, 2019). Odpowiedzialność taka dotyczy szkód majątkowych. Zobowiązanie jest bowiem rodzajem stosunku cywilnoprawnego o specyficznych cechach, które zostały określone w odpowiednich normach prawa zobowiązań. Po szczególne elementy stosunku cywilnoprawnego to: podmioty, treść stosunku cywilnoprawnego (prawa i obowiązki stron) oraz jego przedmiot (Radwański i Olejniczak, 2012). Podmiot uprawniony nazywany jest wierzycielem, podmiot zobowiązany –

dłużnikiem (k.c., art. 353.1). Uprawnienia wierzyciela określa się terminem wierzytelności, a obowiązki dłużnika długiem. Przedmiotem zobowiązania jest świadczenie, czyli zachowanie dłużnika odpowiadające treści zobowiązania oraz czyniące zadość interesowi wierzyciela w wykonaniu zobowiązania (Brzozowski i in., 2016; Cebrowska, 2010). Świadczenie polega na działaniu albo na zaniechaniu (k.c., art. 353.2). W zależności od wyniku zachowania dłużnika świadczenie może być spełnione, nienależycie spełnione albo niespełnione, co przekłada się na ocenę tego, czy zobowiązanie zostało wykonane, wykonane nienależycie czy też niewykonane. Zobowiązanie polega więc na tym, że wierzyciel może żądać od dłużnika świadczenia, dłużnik zaś powinien to świadczenie spełnić (Chrostowska, 2019; k.c., art. 353.1). Przytoczone sytuacje powinny być m.in. ukazane w księgach rachunkowych.

6.2. Należności i zobowiązania w rachunkowości

Najprostszym modelem zobowiązania jest umowa darowizny, w której wierzyciel to obdarowany (uprawnienie: może żądać wydania rzeczy będącej przedmiotem darowizny), dłużnik zaś to darczyńca (obowiązek: wydanie rzeczy będącej przedmiotem darowizny), a przedmiotem zobowiązania jest wydanie rzeczy przez darczyńcę (rzecz będzie przedmiotem świadczenia). Innym przykładem jest umowa kupna-sprzedaży, w której wierzycielem jest sprzedawca (uprawnienie: możliwość żądania zapłaty i odbioru rzeczy; obowiązek: wydanie rzeczy i przeniesienie prawa własności), dłużnikiem zaś kupujący (uprawnienie: możliwość żądania wydania rzeczy i przeniesienia prawa własności; obowiązek: zapłata ceny i odebranie rzeczy). Źródłami zobowiązań są np. (Cebrowska, 2010):

- a) czynności prawne, np. umowy,
- b) czyny niedozwolone – zdarzenia, z których wynika szkoda, a prawo czyni za nie kogoś odpowiedzialnym (np. wybicie szyby w sklepie),
- c) akty administracyjne,
- d) orzeczenia sądowe,
- e) inne zdarzenia, np. bezpodstawne wzbogacenie się.

Rachunkowość jest systemem informacyjnym jednostki gospodarczej mającym na celu rzetelnie i jasno przedstawić jej sytuację majątkową i finansową oraz wynik finansowy (UoR, art. 4.1). Jest pojęciem wieloznacznym, ponieważ w literaturze określana jest m.in. jako:

- „(...) system odzwierciedlania w mierniku pieniężnym sytuacji majątkowej i finansowej jednostek gospodarczych oraz kompletnego ujmowania zachodzących w nich zjawisk i procesów gospodarczych w uporządkowany sposób za pomocą

specyficznych metod, form, rozwiązań organizacyjnych i technicznych (...)” (Kiziukiewicz, 2001),

- „(...) system gromadzenia i przetwarzania danych dotyczących stanów i procesów kształtujących majątek jednostki gospodarczej w celu dostarczenia informacji ekonomiczno-finansowych (...)” (Sawicki, 2006),
- „(...) nauka [stanowiąca] dyscyplinę ekonomiczną, w której teoretycy zajmują się, przy zastosowaniu zespołu stałych zasad, z niezbywalną i dominującą zasadą dualizmu, pomiarem i analizą stanu zmian kapitału i innych wielkości ekonomicznych, charakteryzujących sytuację ekonomiczną i okresowe rezultaty działalności jednostki organizacyjnej (...)” (Dobija, 2010),
- „(...) system ewidencyjno-sprawozdawczy, który może być traktowany jako system informacyjny, dostarczający informacji ekonomicznej wykorzystywanej w ocenie działalności przedsiębiorstw i podejmowaniu decyzji (...)” (Nowak, 2011),
- „(...) jest międzynarodowym językiem biznesu – (...) dzięki zastosowaniu identycznych, głównych zasad typowych dla systemu rachunkowości, sprawia, że niezależnie do kraju (...) informacje (...) są przetwarzane w analogiczny sposób i niosą ze sobą wartość poznawczą identycznie interpretowaną niezależnie od kraju, w którym funkcjonuje przedsiębiorstwo (...)” (Szczypa, 2021a).

Na początku XXI wieku rolę i funkcję rachunkowości determinuje globalizacja rynku kapitałowego, w tym głównie ochrona interesów akcjonariuszy długoterminowych. Rachunkowości stawia się zadanie dostarczenia wzorców i regulacji służących poprawie jakości informacji przekazywanych w sprawozdaniach finansowych, aby zapewnić ochronę interesów właścicieli i inwestorów. Informacja jest oceniana jako użyteczna, gdy jest: dokładna, aktualna, kompletna i odpowiednia (Cebrowska, 2010).

Jednak „(...) podmiotowy charakter rachunkowości wyrażający się w prowadzeniu ewidencji dla majątkowo wyodrębnionej organizacji gospodarczej w oderwaniu od właściciela lub właścicieli (...) miał zapewnić ochronę majątku i kontrolę legalności działalności gospodarczej (...)” (Cebrowska, 2010). Rachunkowość, rozpatrywana z punktu widzenia ewidencyjnego, dostarcza informacji historycznych i udokumentowanych pozwalających pełnić np. funkcję rozrachunkową. Wyraża się ona w obowiązku rozliczenia się organizacji z budżetem państwa czy samorządu (np. w przypadku podatków, opłat), kontrahentami (np. w przypadku dostawy, wykonania usługi, sprzedaży), z pracownikami (np. w przypadku wynagrodzenia), dawkami kapitału własnego i obcego (np. w przypadku spłaty) itp. To z kolei powoduje powstawanie rozrachunków. Są nimi należności i zobowiązania jednostki, które powstają w wyniku współpracy z wymienionymi kontrahentami (Sawicka, Stroncsek i Marcinkowska, 2018).

Należności w rachunkowości są to zagwarantowane umową należne świadczenia od dłużnika na rzecz wierzyciela, w kwocie i terminie określonym umową. Wyrażają „(...) kontrolowane przez jednostkę zasoby majątkowe, powstałe w rezultacie przeszłych zdarzeń, o określonej wartości, które skutkować będą powstaniem innych aktywów jednostki (...)” (Sawicka i in., 2018). Są to wszelkie świadczenia pieniężne lub rzeczowe należne jednostce gospodarczej z tytułu prowadzonej działalności od podmiotów, z którymi współpracuje.

Zobowiązania są to z kolei wynikające z przeszłych zdarzeń obowiązki wykonania świadczeń o wiarygodnie określonej wartości, które spowodują wykorzystanie już posiadanych lub przyszłych aktywów jednostki (UoR, art. 3.1.20). „(...) Zobowiązania są następstwem określonych zdarzeń, w rezultacie których powstają z mocy prawa lub zwyczaju obowiązki świadczeń, określone co do kwoty, wierzyciela i terminu wymagalności (...)” (Trzpięta, 2017). Cechą zobowiązań jest istnienie obowiązku prawnego lub zwyczajowego jednostki do przekazania lub wykorzystania aktywów (np. wypłata środków pieniężnych w formie gotówki, przekazanie towaru jako innego składnika majątku obrotowego), wykonania usługi (np. transport towarów, remont) lub rezygnacji w inny sposób z zasobów przynoszących korzyści ekonomiczne.

Szczególnym rodzajem zobowiązań wymienionych w ustawie o rachunkowości są zobowiązania (UoR, art. 3.1.27-28):

- finansowe – to zobowiązania jednostki do wydania aktywów finansowych albo do wymiany instrumentu finansowego z inną jednostką, na niekorzystnych warunkach,
- warunkowe – to obowiązek wykonania świadczeń, których powstanie jest uzależnione od zaistnienia określonych zdarzeń, mogą towarzyszyć im zabezpieczenia (gwarancje),
- rezerwy – są to takie zobowiązania, których termin lub kwota nie są pewne (UoR, art. 3.2.21); istnieje więc niepewność kwoty zobowiązania i konieczność szacowania jego wartości lub/i to, że termin wykonania nie został ściśle określony (Pfaff i Messner, 2013).

Podział wewnętrzny rozrachunków jest bardzo różnorodny. Uwzględnia się m.in. rozrachunki krajowe i zagraniczne (ze względu na siedzibę kontrahenta i walutę), gotówkowe i bezgotówkowe (ze względu na sposób przeprowadzenia zapłaty), krótkoterminowe i długoterminowe (Gabrusewicz, 2016; Szczypa, 2021b). W tym ostatnim przypadku kryterium podziału stanowi okres spłaty (przypadający na mniej niż lub więcej niż 12 miesięcy) na dzień bilansowy. Należy jednak podkreślić, że zobowiązania krótkoterminowe to również „(...) ogół zobowiązań z tytułu dostaw i usług, a także

całość lub ta część pozostałych zobowiązań, które stają się wymagalne w ciągu 12 miesięcy od dnia bilansowego (...)” (UoR, art. 3.1.22). Stąd zobowiązaniami długoterminowymi nie są zobowiązania z tytułu dostaw i usług oraz te, które nie spełniają kryteriów stawianych zobowiązaniom krótkoterminowym. W przypadku należności te, które określa się mianem krótkoterminowych „(...) obejmują ogół należności z tytułu dostaw i usług oraz całość lub część należności z innych tytułów niezaliczonych do aktywów finansowych, a które stają się wymagalne w ciągu 12 miesięcy od dnia bilansowego (...)” (UoR, art. 3.1.18c). Warte podkreślenia jest to, że niedotrzymanie umowy zapłaty nie zmienia charakteru tych należności.

Rozrachunki mają charakter bezsporny, czyli charakteryzują je (Sawicka i in., 2018):

- ściśle określony czas zapłaty – wynikający z regulacji prawnych lub ustaleń zawartych np. w umowie,
- wskazanie konkretnie dłużnika i wierzyciela,
- fakt, że sumy stanowiące podstawę rozrachunków są akceptowane przez obie strony, czyli dłużnika i wierzyciela.

Innym przykładem są rozliczenia. Powstają wtedy, gdy w celu ustalenia wierzytelności wierzyciel musi przeprowadzić postępowanie wyjaśniające, aby sprecyzować kwotę lub osobę dłużnika (np. rozliczenie zakupu po uwzględnieniu reklamacji, rozliczenie zaliczki przez pracownika). W sytuacji, gdy dłużnik nie akceptuje wierzytelności (w części lub w całości, więc istnieje ryzyko jej nieściągalności), wierzytelność staje się roszczeniem. Jeśli taka sprawa zostanie skierowana do sądu w celu wyegzekwowania roszczenia, to wierzytelność staje się roszczeniem spornym (Sawicka i in., 2018).

Rozrachunki mogą być terminowe lub przedawnione. W tym drugim przypadku powstają z powodu upływu czasu, następuje utrata prawa ich dochodzenia (cywilnego lub w wyniku wszczęcia postępowania sądowego). W przypadku odpisania rozrachunków z zaniechaniem postępowania sądowego stają się one umorzone. Gdy nie ma możliwości ich wyegzekwowania (w wyniku ogłoszenia stanu upadłości), stają się nieściągalne (Sawicka i in., 2018). W Kodeksie cywilnym ogólny termin przedawnienia wynosi odpowiednio (k.c., art. 117-118):

- sześć lat dla roszczeń majątkowych,
- trzy lata dla roszczeń o świadczenia okresowe (np. czynsz najmu) oraz roszczeń związanych z prowadzeniem działalności gospodarczej.

Koniec terminu przedawnienia przypada na ostatni dzień roku kalendarzowego, chyba że termin przedawnienia jest krótszy niż dwa lata. Podane terminy stanowią jedynie ogólną, generalną zasadę przyjętą w prawie cywilnym, ale występują również inne (por. tab. 6.1).

Tabela 6.1. Wybrane terminy przedawnień wraz z przykładami

Okres przedawnienia	Wybrane przykłady
1	2
6 miesięcy	<ul style="list-style-type: none"> ■ roszczenia pożyczkobiorcy o wydanie przedmiotu pożyczki – termin przedawnienia roszczeń biegnie od momentu, w którym przedmiot miał być wydany (art. 722 k.c.), ■ roszczenia o naprawienie szkody wynikłej z utraty lub uszkodzenia rzeczy wniesionych do hotelu lub podobnego zakładu, ■ roszczenia przysługujące przewoźnikowi względem innych przewoźników, którzy uczestniczyli w przewozie przesyłki (art. 793 k.c.)
1 rok	<ul style="list-style-type: none"> ■ roszczenia z tytułu umowy przewozu, ■ roszczenia zastawcy przeciwko zastawnikowi o naprawienie szkody z powodu pogorszenia stanu rzeczy oraz roszczenia zastawnika przeciwko zastawcy o zwrot nakładów na rzecz (licząc od dnia zwrotu rzeczy), ■ roszczenia z tytułu umowy najmu lub użyczenia, ■ roszczenia z tytułu rękojmi za wady prawne rzeczy sprzedanej (licząc od dnia, w którym kupujący dowiedział się o istnieniu wady) oraz z tytułu rękojmi za wady fizyczne rzeczy sprzedanej (licząc od dnia wydania rzeczy kupującemu), ■ roszczenia z tytułu umowy spedycji
2 lata	<ul style="list-style-type: none"> ■ roszczenia wynikające z umowy o dzieło – termin biegnie od dnia oddania dzieła, a w przypadku, gdy przedmiot umowy nie został oddany w terminie – od dnia, w którym miał być oddany, ■ roszczenia przysługujące przedsiębiorcom, rzemieślnikom z tytułu dokonanej sprzedaży, a także osobom prowadzącym gospodarstwo rolne z tytułu sprzedaży produktów rolnych i leśnych, ■ roszczenia wynikające z umowy-zlecenia, ■ roszczenia wynikające z umowy rachunku bankowego (z wyjątkiem roszczeń o zwrot wkładów oszczędnościowych), ■ wzajemne roszczenia producenta i kontraktującego, ■ roszczenia z tytułu usług telekomunikacyjnych
3 lata	<ul style="list-style-type: none"> ■ ogólny termin wskazany w Kodeksie cywilnym, obowiązuje wobec wszelkich należności z tytułu prowadzonej działalności gospodarczej oraz z tytułu płatności okresowej, ■ roszczenia o zapłatę odsetek za opóźnienia w regulowaniu należności związanych z prowadzoną działalnością gospodarczą, ■ roszczenia z tytułu umowy ubezpieczeniowej, ■ roszczenia z tytułu zobowiązania podatkowego – ale tylko w przypadku zobowiązań powstających na skutek doręczenia decyzji ustalającej dany podatek i jego wysokość przez urząd skarbowy, ■ roszczenia z tytułu umowy kredytu/pożyczki, w tym także zadłużenie na karcie kredytowej, ■ roszczenia ze stosunku pracy, ■ roszczenia z tytułu rękojmi za wady fizyczne (wady budynku) – termin ten liczy się od dnia wydania rzeczy kupującemu, ■ roszczenia z tytułu opłat za telefon

Tabela 6.1, cd.

1	2
4 lata	<ul style="list-style-type: none"> ■ w przypadku roszczeń z tytułu sprzedaży towarów z Polski za granicę (eksport) na mocy Konwencji Nowojorskiej – nie musi obowiązywać w stosunku do wszystkich transakcji (wystarczy, że strony w umowie wyłączą stosowanie postanowień Konwencji Nowojorskiej, wtedy termin będzie wynosić 2 lata)
5 lat	<ul style="list-style-type: none"> ■ roszczenia z tytułu zobowiązań podatkowych – jeżeli powstały z mocy prawa (np. podatek VAT), ■ roszczenia należności z tytułu składek na ubezpieczenia emerytalne, rentowe, chorobowe i wypadkowe
6 lat	<ul style="list-style-type: none"> ■ roszczenia stwierdzone prawomocnym wyrokiem sądu lub innej instytucji powołanej do rozpoznawania spraw danego rodzaju, orzeczenie sądu polubownego, ugoda zawarta przed sądem lub sądem polubownym albo przed mediatorem i zatwierdzona przez sąd, ■ roszczenia pracodawcy o naprawienie szkody wyrządzonej przez pracownika z winy umyślnej

Źródło: Ustawa z dnia 23 kwietnia 1964 r. – Kodeks cywilny (t.j. Dz. U. z 2020 r., poz. 1740 ze zm.).

W rachunkowości typowym podziałem rozrachunków jest podział na jednorodne grupy pod względem ekonomicznym (inaczej: podmiotowo-przedmiotowy) (Walińska, 2014):

- z odbiorcami/z dostawcami (głównie z tytułu sprzedaży/zakupu dóbr i usług),
- publicznoprawne,
- z pracownikami (z tytułu wynagrodzeń i pozostałe),
- z właścicielami/z pożyczkodawcami itp.,
- pozostałe (np. z tytułu zakupu/sprzedaży składników majątku trwałego, ubezpieczenia majątkowego, wierzycelności dochodzonych na drodze sądowej itp.).

Zasadniczą częścią rozrachunków są te z tytułu dostaw i usług (nazywa się je handlowymi), którym będzie poświęcona dalsza część rozważań.

Zgodnie z ustawą o rachunkowości (UoR, art. 28.11.2) należności (i roszczenia) oraz zobowiązania (w tym z tytułu pożyczek) w walucie polskiej, na dzień powstania lub nabycia ujmuje się w księgach rachunkowych według wartości nominalnej (w kwocie brutto, wraz z podatkiem VAT – jeżeli jest wymagany). Gdy występuje zwłoka w zapłacie należności, to odsetki z tego tytułu zaliczane są do przychodów finansowych (odsetki za zwłokę w zapłacie zobowiązań stanowią odpowiednio koszty finansowe – z wyjątkiem zobowiązań dotyczących środków trwałych w budowie lub zakupu wartości niematerialnych i prawnych). Na dzień bilansowy, czyli dzień przygotowania sprawozdania finansowego, należności i zobowiązania (z wyjątkiem należności i udzielonych pożyczek zaliczonych do aktywów finansowych oraz zobowiązań finan-

sowych¹) wycenia się w kwocie wymaganej zapłaty (zachowując zasadę ostrożnej wyceny) (Sawicka i in., 2018, UoR, art. 28.1.7-8a).

Należności (związane z eksportem) i zobowiązania (wynikające z importu) wyrażone w walutach obcych w ciągu roku ujmuje się w księgach rachunkowych po kursie średnim NBP z dnia poprzedzającego dzień ich przeprowadzenia. Jeżeli w dokumencie odprawy celnej (SAD) wyznaczono inny kurs, to przyjmuje się go jako właściwy do tej wyceny. Operacje wpływu należności/spląty zobowiązań wyrażonych w walutach obcych wycenia się z kolei odpowiednio po kursie kupna/sprzedaży stosowanym przez bank przeprowadzający transakcję (podobnie jak przy zakupie/sprzedaży walut). Jeżeli należności i zobowiązania są wyrażone w walutach, dla których bank (z którego usług korzysta jednostka) lub NBP nie ustalają kursu, to kurs określa się w relacji do wskazanej przez jednostkę waluty odniesienia (jej kurs zaś jest ustalany przez NBP). Na dzień bilansowy opisane rozrachunki – wyrażone w walucie obcej – przelicza się według kursu średniego NBP. W każdym opisanym przypadku powstałe różnice kursowe dodatnie ujmuje się jako przychody finansowe, a różnice ujemne – jako koszty finansowe (Walińska, 2014; UoR, art. 30.1.2-3). Warto przy tym dodać, że w obecnym stanie prawnym obowiązują dwie regulacje dotyczące wyceny rozrachunków w walutach obcych i obliczania różnic kursowych: przepisy oparte na ustawie o rachunkowości (przyczone wyżej) lub na ustawie o podatku dochodowym od osób prawnych (CIT). Od 1 stycznia 2007 r. jednostka ma prawo wyboru metody rozliczania różnic kursowych do celów obliczenia podatku dochodowego poprzez wskazanie na jedną z tych ustaw. Natomiast przyjęcie niewłaściwego kursu przez jedną ze stron powoduje rozbieżności w rozrachunkach, co może stanowić podstawę do kwestionowania zapłaconej kwoty.

6.3. Należności przeterminowane i odpisy aktualizujące jako przykłady braku uregulowania zobowiązań przez kontrahenta

Zgodnie z ustawą o rachunkowości (UoR, art. 35b.1) jednostki jej podporządkowane prowadzą zapisy informujące o stopniu prawdopodobieństwa zapłaty należności poprzez dokonywanie tzw. odpisów aktualizujących. Wpływają one (konkretnie ich saldo końcowe) na wysokość należności wykazywanych w bilansie – istnieje obowiązek wykazywania w nim jedynie rozrachunków niewątpliwych, ściągalnych, pewnych co do kwoty, terminów (Walińska, 2014). Jest to wyraz stosowania zasady ostrożnej wyceny². Odpis aktualizujący powinien być stosowany w odniesieniu do:

¹ Mogą być wyceniane według skorygowanej ceny nabycia, a jeżeli jednostka przeznacza je do sprzedaży w okresie do trzech miesięcy, to według wartości rynkowej lub inaczej określonej wartości godziwej (UoR, art. 28.1.7a i 8a)

² „(...) Poszczególne składniki aktywów i pasywów wycenia się, stosując rzeczywiście poniesione na ich nabycie (wytworzenie) ceny (koszty), z zachowaniem zasady ostrożności. W szczególności należy w tym celu w wyniku finansowym, bez względu na jego wysokość, uwzględnić: 1) zmniejszenie wartości użytkowej lub handlowej składników aktywów, w tym również dokonywane w postaci

- 1) „(...) należności od dłużników postawionych w stan likwidacji lub w stan upadłości oraz w stosunku do których zostało otwarte postępowanie restrukturyzacyjne lub został złożony wniosek o zatwierdzenie układu w postępowaniu o zatwierdzenie układu – do wysokości należności nieobjętej gwarancją lub innym zabezpieczeniem należności, zgłoszonej likwidatorowi lub sędziemu-komisarzowi w postępowaniu upadłościowym lub umieszczonej w spisie wierzytelności w postępowaniu restrukturyzacyjnym;
- 2) należności od dłużników w przypadku oddalenia wniosku o ogłoszenie upadłości, jeżeli majątek dłużnika nie wystarcza lub jedynie wystarcza na zaspokojenie kosztów postępowania upadłościowego – w pełnej wysokości należności;
- 3) należności kwestionowanych przez dłużników oraz z których zapłatą dłużnik zalega, a według oceny sytuacji majątkowej i finansowej dłużnika spłata należności w umownej kwocie nie jest prawdopodobna – do wysokości niepokrytej gwarancją lub innym zabezpieczeniem należności;
- 4) należności stanowiących równowartość kwot podwyższających należności, w stosunku do których uprzednio dokonano odpisu aktualizującego – w wysokości tych kwot, do czasu ich otrzymania lub odpisania;
- 5) należności przeterminowanych lub nieprzeterminowanych o znacznym stopniu prawdopodobieństwa nieściągalności, w przypadkach uzasadnionych rodzajem prowadzonej działalności lub strukturą odbiorców – w wysokości wiarygodnie oszacowanej kwoty odpisu, w tym także ogólnego, na nieściągalne należności (...)” (UoR, art. 35b). Odpisy te (jako konto korygujące do konta głównego) zalicza się równolegle (zgodnie z zasadą podwójnego zapisu) odpowiednio do: pozostałych kosztów operacyjnych lub kosztów finansowych – zależnie od rodzaju należności, której dotyczą.

Jednostki stosują odpisy aktualizujące wartość należności jako (Walińska, 2014):

- Odpisy szczególne – to identyfikacja każdego indywidualnego odbiorcy i weryfikacja jego zdolności do spłaty należności (UoR, art. 35b.1). Wartość określa się na podstawie oceny ryzyka nieściągalności przypisanego konkretnemu dłużnikowi. Odpisy mają więc konkretną kwotę wynikającą z dokumentów źródłowych i kont analitycznych należności (ta metoda indywidualna jest najbardziej właściwa dla podmiotów, które mają np. stałą bazę klientów). Szacując ich wielkość, należy brać pod uwagę m.in. przyczyny zwłoki w zapłacie, sytuację płatniczą dłużnika, czas zalegania z zapłatą, wyniki monitów i przeprowadzonych rozmów. Indywidualny odpis może obejmować część lub całość niepokrytej gwarancją lub innym zabezpieczeniem kwoty (łącznie z zawartym w niej VAT-em) – w zależności

odpisów amortyzacyjnych lub umorzeniowych; 2) uchylony; 3) wyłącznie niewątpliwie pozostałe przychody operacyjne i zyski nadzwyczajne; 4) wszystkie poniesione pozostałe koszty operacyjne i straty nadzwyczajne; 5) rezerwy na znane jednostce ryzyko, grożące straty oraz skutki innych zdarzeń (...)” (UoR, art. 7.1).

od stopnia ryzyka (można więc ustalać wartości odpisów np. na 25%, 50%, 75% i 100% kwoty należności) (Pfaff i Messner, 2013).

- Odpisy ogólne – w jednostce dokonuje się podziału na grupy odbiorców (UoR, art. 35b.1.5). Nadrzędnym kryterium może być np. rodzaj odbiorcy (instytucjonalny/indywidualny). Są to odpisy stanowione „globalnie”, a podstawą ich ustalania jest wiarygodne uzasadnienie realnego poziomu ściągalskości należności – niższego niż to wynika z dokonanych transakcji sprzedaży. Wewnątrz tych grup można także zastosować różne kryteria oceny zdolności spłaty (najczęściej jest to liczba dni przekroczona po terminie płatności). Jednostki określają w swoich wewnętrznych dokumentach (polityce rachunkowości) długość okresów, których przekroczenie będzie powodować dokonanie takich odpisów m.in. za pomocą metody od należności. Może jednak stosować inne, np. metodę od procentu sprzedaży.

Metoda procentu od należności polega na szacowaniu wartości odpisów na podstawie wartości bilansowej należności jako procentu wartości tych należności. Oparta jest na analizie należności ze względu na czas ich zalegania (stąd także funkcjonuje nazwa: metoda analizy zalegania należności). Z ogólnej wartości należności wyodrębnia się te, których termin nie został przekroczony i te przeterminowane. Te ostatnie dzieli się na grupy według czasu przeterminowania, określając wartość każdego przedziału. Na podstawie doświadczenia ustala się procent nieściągalności należności w każdej grupie z zastosowaniem zasady: im dłuższy jest czas zalegania, tym większy powinien być procent. Po pomnożeniu ogólnej wartości należności w poszczególnych przedziałach czasowych przez przypisany im procent nieściągalności i zsumowaniu otrzymanych wartości ustala się szacowaną wartość odpisu (Pfaff i Messner, 2013) (por. przykład 1).

Przykład 1. Przykładowe szacowanie odpisów aktualizujących wartość należności metodą procentu od należności

Należności (1)	Wartość brutto (2)	Stawka odpisu (w %) (3)	Wartość odpisu aktualizującego (4) = (2) × (3)	Wartość netto należności (5)
Należności przeterminowane od 30 do 60 dni	200 000	15	30 000	170 000
Należności przeterminowane od 61 do 90 dni	120 000	30	36 000	84 000
Należności przeterminowane od 91 dni i wyżej	100 000	50	50 000	50 000
Łącznie	420 000	95	116 000	304 000

Wartość odpisu aktualizującego dotyczącego należności przeterminowanych wyniesie 116 000 zł, a ich wartość bilansowa to 304 000 zł (420 000 – 116 000).

W metodzie procentu od sprzedaży wartość należności wątpliwych, a tym samym odpisów aktualizujących, określa się na podstawie wielkości przychodów ze sprzedaży uzyskanych na kredyt kupiecki (odroczoney termin płatności). Dane z okresów poprzednich są analizowane, aby można było stwierdzić wcześniejsze relacje zachodzące pomiędzy należnościami wątpliwymi a sprzedażą na kredyt. W ten sposób zostaje ustalony procentowy udział tych należności w wielkości sprzedaży kredytowej. Otrzymana wielkość jest stosowana do określenia właściwej wartości należności wątpliwych w danym okresie, na który tworzy się odpis (Pfaff i Messner, 2013) (por. przykład 2).

Przykład 2. Szacowanie odpisów aktualizujących wartość należności metodą procentu od sprzedaży

Założenie: w spółce DEF sp. z o.o. należności nieściągalne w ciągu ostatnich trzech lat kształtowały się średnio na poziomie 28% wartości sprzedaży netto (na kredyt). W bieżącym okresie sprawozdawczym wartość sprzedaży z odroczonym terminem płatności wyniosła 350 000 zł. Wartość odpisów aktualizujących ustalona metodą procentu od sprzedaży wyniesie:

$$350\ 000 \times 28\% = 98\ 000,00 \text{ zł.}$$

Wybór metody szacowania ogólnych odpisów aktualizujących wartość należności ma wpływ na wysokość odpisu aktualizującego, a tym samym na wartość bilansową należności i kosztu wykazywanego w rachunku zysków i strat. Ustawa o rachunkowości nakazuje dokonać weryfikacji należności nie rzadziej niż na dzień bilansowy. Wówczas taki odpis – jako informacja istotna – jest wymagany (por. przykład 3).

Przykład 3. Odpis aktualizujący wartość należności podmiotu ABC SA.

Jednostka przeprowadziła na dzień bilansowy 202X r. weryfikację swoich dłużników. Na podstawie informacji pozyskanej od wywiadowni gospodarczej o kliencie C sp. z o.o. i jego sytuacji finansowej, która uprawdopodobniała niespłacenie należności w ciągu najbliższego roku, spółka ABC SA dokonała 90% odpisu aktualizującego. Wartość należności wraz z odsetkami wyniosła 25 560 zł. Na podstawie zapisów w księgach rachunkowych:

Dt „Należność krótkoterminowa od klienta C sp. z o.o.” 25 560,00 zł ustalono:

- Dt „Pozostałe koszty operacyjne” i Ct „Odpisy aktualizujące wartość należności od klienta C sp. z o.o.” 23 004,00 zł.

W bilansie wartość tej należności wyniesie 2556,00 zł (25 560,00 – 23 004,00). W rachunku zysków i strat powstanie pozycja zwiększająca pozostałe koszty operacyjne o kwotę 23 004,00 zł.

W przypadku, gdy spółka ABC SA dokonałaby 100% odpisu aktualizującego, wartość należności wraz z odsetkami wynosiłaby 25 560 zł, to na podstawie zapisów w księgach rachunkowych:

Dt „Należność krótkoterminowa od klienta C sp. z o.o.” 25 560,00 zł zaksięgowano by:

- Dt „Pozostałe koszty operacyjne” i Ct „Odpisy aktualizujące wartość należności od klienta C sp. z o.o.” 25 560,00 zł.

W bilansie wartość tej należności wyniosłaby 0 zł ($25\ 560,00 - 25\ 560,00 = 0$) i nie zostałaby wykazana. W rachunku zysków i strat powstałaby pozycja zwiększająca pozostałe koszty operacyjne o kwotę 25 560,00 zł.

Ponadto w trakcie inwentaryzacji, którą przeprowadza się właśnie na dzień bilansowy, rozrachunki są sprawdzane metodą potwierdzenia sald³ (wyjątki to: należności sporne i wątpliwe, należności i zobowiązania wobec osób nieprowadzących ksiąg rachunkowych, np. osób fizycznych prowadzących podatkową księgę przychodów i rozchodów oraz należności z tytułów publicznoprawnych, np. podatków, ceł, składek na ubezpieczenia społeczne). Rozsyła się wówczas do kontrahentów pisemne zapytanie o wysokość salda, a po uzyskaniu od nich potwierdzenia porównuje się z własnym saldem. W przypadku braku uzyskania informacji zwrotnej (pomimo podjęcia możliwych prób) należy zweryfikować dane z ewidencji księgowej z dokumentacją źródłową (jest to tzw. metoda weryfikacji danych) (Sawicka i in., 2018). Jednak w celu zachowania bezpieczeństwa płynności (czyli zdolności do regulowania zobowiązań krótkoterminowych) jednostki powinny regularnie analizować stany należności pod kątem możliwości ich spłaty i częściej niż raz do roku weryfikować potrzebę ustalania odpisów aktualizujących.

Utworzone odpisy mogą zostać użyte, aby (Walińska, 2014):

- umorzyć należność – jednostka rezygnuje z części lub całości należności,
- ustalić przedawnienie należności – następuje w określonym odrębnymi przepisami czasie (por. tab. 6.1), w przypadku braku dochodzenia praw przez wierzyciela w sposób formalny, czyli jednostki określają wartość graniczną należności, których dochodzenie na drodze sądowej jest nieopłacalne z uwagi na wyższe od wartości koszty sądowe (por. przykład 4),
- stwierdzić niemożność odzyskania należności.

³ Jednostki przeprowadzają na ostatni dzień każdego roku obrotowego inwentaryzację: „(...) 2) aktywów finansowych zgromadzonych na rachunkach bankowych lub przechowywanych przez inne jednostki, w tym papierów wartościowych w formie zdematerializowanej, należności, w tym udzielonych pożyczek, z zastrzeżeniem pkt 3, oraz powierzonych kontrahentom własnych składników aktywów – drogą otrzymania od banków i uzyskania od kontrahentów potwierdzeń prawidłowości wykazanego w księgach rachunkowych jednostki stanu tych aktywów oraz wyjaśnienia i rozliczenia ewentualnych różnic (...)” (UoR, art. 26.1.2).

Przykład 4. Odpis aktualizujący wartość w przypadku umorzenia i/lub przedawnienia należności

Jednostka XYZ sp. z o.o. przeprowadziła w 202X r. 100-procentowe odpisy aktualizujące wartość należności od dwóch dłużników A i B.

Pozycja	Dłużnik A	Dłużnik B	Łącznie
Należność podstawowa	12 450	17 865	30 315
Należność odsetkowa	567	896	1 463
Łącznie należność	13 017	18 761	31 778
Odpis aktualizujący	13 017	18 761	31 778

W kolejnym 202X+1 r. jednostka XYZ Sp. z o.o. zgodziła się w wyniku negocjacji na umorzenie dłużnikowi B 50% należności podstawowej i 100% należności odsetkowej. W stosunku do dłużnika A nie podjęto formalnych kroków, a jego należności uległy przedawnieniu (umowa-zlecenie). W takiej sytuacji:

Pozycja	Dłużnik A	Dłużnik B	Łącznie
Umorzenie należności podstawowej	0	8 933	8 933
Umorzenie należności odsetkowej	0	896	896
Łącznie umorzenie	0	9 829	9 829

W pozycji pozabilansowej w 202X+1 r. wartość należności przeterminowanych wyniesie 9 829 zł, zaś w przypadku należności przedawnionych należy dokonać zamknięcia tego rodzaju należności (strona Ct) poprzez przeksięgowanie z kontem „Odpisy aktualizujące wartość” (strona Dt) na kwotę 13 017 zł (saldo obu kont „wyzerują” wartość tej należności).

Szczególnie z punktu widzenia małych jednostek gospodarczych problemem są tzw. należności nieściągalne. Nie sposób pominąć, że wierzytelności takie mogą być odpisane w koszty uzyskania przychodów, ale muszą być spełnione warunki określone w ustawie o podatku dochodowym. Na przykład w ustawie o podatku dochodowym od osób prawnych zapisano, że fakt nieściągalności należności (zarachowanej jako przychody należne) dokumentuje (Uopdp, art. 16.2):

- 1) postanowienie o nieściągalności, uznane przez wierzyciela jako odpowiadające stanowi faktycznemu, wydane przez właściwy organ postępowania egzekucyjnego, albo
- 2) postanowienie sądu o:
 - a) oddaleniu wniosku o ogłoszenie upadłości, gdy majątek niewypłacalnego dłużnika nie wystarcza na zaspokojenie kosztów postępowania lub wystarcza jedynie na zaspokojenie tych kosztów, lub

- b) umorzeniu postępowania upadłościowego, jeżeli zachodzi okoliczność wymieniona w lit. a, lub
 - c) zakończeniu postępowania upadłościowego, albo
- 3) protokół sporządzony przez podatnika, stwierdzający, że przewidywane koszty procesowe i egzekucyjne związane z dochodzeniem wierzytelności byłyby równe albo wyższe od jej kwoty.

Kwestie nieściągalności wierzytelności są opisane szerzej w ustawach podatkowych wskazując na sytuacje, które mogą stanowić koszty uzyskania przychodu lub też nie (Uopdop, art. 16.3).

Należności umorzone, przedawnione lub nieściągalne zmniejszają dokonane uprzednio odpisy aktualizujące ich wartość. Natomiast należności takie, od których nie dokonano odpisów aktualizujących ich wartość lub dokonano odpisów w niepełnej wysokości, zalicza się również odpowiednio do pozostałych kosztów operacyjnych lub kosztów finansowych. W przypadku, gdy przyczyna (dla której dokonano odpisu aktualizującego wartość aktywów) ustanie, to równowartość całości lub odpowiedniej części uprzednio dokonanego odpisu aktualizującego zwiększa wartość danego składnika aktywów i podlega zaliczeniu odpowiednio do: pozostałych przychodów operacyjnych lub przychodów finansowych (UoR, art. 35b.2-4 i 35c) – por. przykład 5.

Przykład 5. Odpis aktualizujący wartość należności podmiotu ABC SA (dane z przykładu 3)

Jednostka przeprowadziła na dzień bilansowy 202X+1 r. weryfikację swoich dłużników. Na podstawie informacji pozyskanej od wywiadowni gospodarczej o kliencie C sp. z o.o. i jego sytuacji finansowej (restrukturyzacja, która ma umożliwić spłacenie należności w ciągu 2 miesięcy) spółka ABC SA dokonała 100% odwrócenia odpisu aktualizującego. Na podstawie zapisów w księgach rachunkowych:

(pozycja pozabilansowa) „Należność przeterminowana krótkoterminowa od klienta C sp. z o.o.” 25 560,00 zł ustalono:

- Dt „Odpisy aktualizujące wartość należności od klienta C sp. z o.o.” i Ct „Pozostałe przychody operacyjne” 25 560,00 zł.

W bilansie wartość tej należności wyniesie 25 560,00 zł. W rachunku zysków i strat powstanie pozycja zwiększająca pozostałe przychody operacyjne o kwotę: 25 560,00 zł.

W przypadku analizy należności spornych i wątpliwych należy odwoływać się do wielu uregulowań prawnych wykraczających poza ustawę o rachunkowości. Należności i ich przedawnienia są uregulowane m.in. w ustawie o podatku dochodowym od osób fizycznych i od osób prawnych, w Kodeksie cywilnym. Zagadnienia odpowiedzialności za zobowiązania w odniesieniu do spółek handlowych zostały uregulowane w Kodeksie spółek handlowych. Upadłość jednostek i postępowanie naprawcze są unor-

mowane przepisami prawa upadłościowego i naprawczego. Odrębne uregulowania dotyczą specyficznej działalności np. banków, towarzystw ubezpieczeniowych, funduszy inwestycyjnych.

Roszczenia sporne powstają w przypadku kwestionowania należności przez kontrahentów (np. z tytułu dostaw materiałów, towarów, robót, usług, umów kupna-sprzedaży) lub pracowników (np. z tytułu niedoborów czy szkód), urzędów skarbowych (głównie z tytułu podatków), dłużników postawionych w stan likwidacji (Pfaff i Mesner, 2013). Powinny być zaprezentowane na oddzielnym koncie dedykowanym takim zdarzeniom „Należności dochodzone na drodze sądowej”, które obciążane jest (zapis po stronie Dt) w wyniku złożenia pozwu do sądu przez podmiot oczekujący na należność. Winien on przy tym uiścić opłaty sądowe (będące „Pozostałym kosztem operacyjnym”). Na niezabezpieczoną kwotę należności dochodzonych sądownie dokonuje się także odpisów aktualizujących rozrachunki, które również trafiają do wskazanej wcześniej grupy kosztów. Zasądzone przez sąd zwroty kosztów postępowania sądowego i odsetki za zwłokę w zapłacie zwiększają należność główną, ale i one – dopóki nie zostaną opłacone – powinny stanowić podstawę odpisów (Szczypa, 2021b).

6.4. Podsumowanie

Zawierając umowę, jedna strona zobowiązuje się na rzecz drugiej strony spełnić określone świadczenie. Jeżeli dłużnik (czyli wykonawca świadczenia) wywiąże się ze swojego zobowiązania, to umowa wygasa. Gdy dłużnik nie wykona świadczenia lub wykona je nieprawidłowo, rodzi to najczęściej negatywne skutki dla obu stron. Wierzyciel nie otrzymuje na czas świadczenia, z którego mógłby korzystać, a wykonawca będzie najprawdopodobniej pociągnięty do odpowiedzialności za niewywiązanie się z zawartej umowy. Stany te odpowiednio należy pokazać w księgach rachunkowych jako należności przeterminowane, skierowane na drogę sądową itp. Wymagane są przy tym odpisy aktualizujące wartość należności, a wskazujące na stopień prawdopodobieństwa niewykonania zapłaty przez dłużnika. Decyzja o poziomie odpisów pozostaje zazwyczaj w gestii wierzyciela i nie jest łatwa, choć niektóre sytuacje jednoznacznie narzucają 100-procentowy odpis (np. likwidacja dłużnika, powstanie roszczeń spornych).

Literatura

- Brzozowski, A. i in. (2016). *Zobowiązania. Część ogólna*. Warszawa: Oficyna a Wolters Kluwer business.
- Cebrowska, T. (red.). (2010). *Rachunkowość finansowa i podatkowa*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Chrostowska, M. (2019). Niewykonanie a nienależyte wykonanie zobowiązania – wybrane uwagi. *Studia Prawnoustrojowe*, (46).

- Dobja, M. (2010). Rachunkowość jako dyscyplina naukowa. *Zeszyty Teoretyczne Rachunkowości*, 59(115).
- Gabrusewicz, T. (2016). *Klasyfikacja i organizacja ewidencji rozrachunków*. Poznań: Uniwersytet Ekonomiczny w Poznaniu.
- Kiziukiewicz, T. (red.). (2001). *Rachunkowość. Zasady prowadzenia po nowelizacji ustawy o rachunkowości. Cz. 1*. Wrocław: Ekspert.
- Nowak, E. (2011). *Rachunkowość. Kurs podstawowy*. Warszawa: PWE.
- Pfaff, J. i Messner, Z. (2013). *Rachunkowość finansowa z uwzględnieniem MSSF*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Radwański, Z. i Olejniczak, A. (2012). *Zobowiązania – część ogólna*. Warszawa: C.H. Beck.
- Sawicka, J., Stronczek, A. i Marcinkowska, E. (2018). *Rachunkowość finansowa. Ewidencje i sprawozdawczość*. Warszawa: CeDeWu.
- Sawicki, K. (red.) (2006). *Rachunkowość finansowa przedsiębiorstw po przystąpieniu Polski do Wspólnoty Europejskiej. Cz.1*. Wrocław: Ekspert.
- Szczypta, P. (red.). (2021a). *Podstawy rachunkowości – od teorii do praktyki*. Warszawa: CeDeWu.
- Szczypta, P. (red.). (2021b). *Rachunkowość finansowa – od teorii do praktyki*. Warszawa: CeDeWu.
- Trzpięta, K. (2017). *Należności i zobowiązania – klasyfikacja, wycena i księgowania wg MSR i MSSF*. Warszawa: Wiedza i Praktyka sp. z o.o.
- Walińska, E. (red.). (2014). *Rachunkowość finansowa – ujęcie sprawozdawcze i ewidencyjne. Podręcznik*. Warszawa: Oficyna a Wolters Kluwer business.

Akty prawne

- Ustawa z dnia 23 kwietnia 1964 r. – Kodeks cywilny (t.j. Dz. U. z 2020 r., poz. 1740 ze zm.)
- Ustawa z dnia 27 lipca 1991 r. o podatku dochodowym od osób fizycznych (t.j. Dz. U. z 2021 r., poz. 1128 ze zm.)
- Ustawa z 15 lutego 1992 r. o podatku dochodowym od osób prawnych (t.j. Dz. U. z 2021 r., poz. 1800 ze zm.)
- Ustawa z 29 września 1994 r. o rachunkowości (t.j. Dz. U. z 2021 r., poz. 217 ze zm.)
- Ustawa z dnia 15 września 2000 r. Kodeks spółek handlowych (t.j. Dz. U. z 2020 r., poz. 1526 ze zm.)
- Ustawa z dnia 28 lutego 2003 r. Prawo upadłościowe i naprawcze (t.j. Dz. U. z 2020 r., poz. 1228 ze zm.)